

ERFGOED BRUSSEL

be style
be heritage
be .brussels

Speciaal nummer
Open Monumentendagen
Brussels Hoofdstedelijk Gewest
September 2016 | N° 19-20

Dossier **STIJLEN GERECCYCLEERD**

DOSSIER

DE EGYPTOMANIE IN BRUSSEL

HET THEMA VAN HET
FARAONISCHE EGYPTE
IN AL ZIJN FACETTEN

EUGÈNE WARMENBOL
PROFESSOR AAN DE
UNIVERSITÉ LIBRE DE BRUXELLES

De Grote Tempel van de vrijmetselaars
in de Lakensestraat, Brussel
(A. de Ville de Goyet, 2016 © GOB).

EGYPTE EN ZIJN 'MYSTERIES' HEBBEN HET WESTEN ALTIJD GEFASCINEERD. Maar het was vooral na de Egyptische veldtocht die Bonaparte en zijn generaals van 1798 tot 1801 ondernamen, aangevuld met een wetenschappelijke expeditie, dat de rijkdommen van het oude Egypte werden herontdekt. De begeestering die dit veroorzaakte, maakte van de Egyptische kunst een al even belangrijke culturele referentie als de Grieks-Romeinse kunst. Aan de hand van voorbeelden uit ons Brusselse erfgoed volgen we in dit artikel de evolutie van de egyptomanie in al haar verschijningsvormen, vanaf de 19de eeuw tot vandaag.

Zoals Jurgis Baltrusaitis schreef over Théophile Gautiers baanbrekende *Roman de la Momie* (1857): "le récit évoque, avec esprit, un certain nombre d'éléments qui ont joué dans la genèse de toutes les égyptologies qui se sont succédé jusqu'au XIXe siècle: une vaste érudition, une passion nostalgique et la résurrection d'un monde primordial où les splendeurs antiques se mêlent aux écritures secrètes et sacrées [...]. Le voile d'Isis fut soulevé [...] par les Antiques, le roman a été construit par les Modernes"¹.

Dat hij het over 'alle egyptologieën' heeft, kan op het eerste gezicht vreemd lijken, maar het toont aan dat voor Jurgis Baltrusaitis egyptologie, egyptosofie, egyptofilie en egyptomanie hetzelfde waren. In de 16de en 17de eeuw maakte men geen onderscheid – en kon men dat niet maken – tussen deze verschillende manieren om het oude Egypte te beleven, al was het maar omdat de kwaliteit van de bronnen dat niet toeliet. Maar dat was niet langer het geval in de 18de eeuw, en al zeker niet in de 19de eeuw.

EGYPTOLOGIE EN EGYPTOMANIE

De egyptologie dankt haar ontstaan niet alleen aan de ontcijfering van de hiërogliefen, maar ook, en vooral, aan de oprichting van de eerste universitaire leerstoelen in Leiden en in Parijs en aan de aanleg van de eerste openbare verzamelingen in Parijs en later in Londen. In de 19de eeuw kon de egyptologie slechts bestaan binnen een institutioneel kader dat de noodzakelijke werkmiddelen zoals een bibliotheek en/of een referentiecollectie kon verschaffen. Naslagwerken en grote objecten waren in die tijd bijzonder duur en lagen dus buiten het bereik van de gewone liefhebber.

En de egyptomanie? Volgens Jean-Marcel Humbert, die we hierin graag volgen, "dekt dit begrip elk hergebruik van aan het oude Egypte ontleende decoratieve elementen en thema's in uiteenlopende vormen en objecten, zonder enige band met hun oorspronkelijke functie en doel". En hij vervolgt, "de bepalende factor om een werk als 'egyptiserend' te omschrijven is dus in

Afb. 1
Kostuum gedragen door Fernand Anseau voor de rol van Radames in *Aïda*, ca. 1920 (Archief en Ateliers van de Muntschouburg, Brussel).

*de eerste plaats het hele antieke decor: zo is een liggende sfinx – of sfinxbuste – niet egyptiserend als ze de nemes-hoofdtooi niet draagt; omgekeerd is een gezeten gevleugelde sfinx, die Grieks veeleer dan Egyptisch is, egyptiserend wanneer ze die hoofdtooi wél draagt."*²

Een werk dat onder de egyptomanie valt, is dus niet louter neo-Egyptisch te noemen. Het was immers niet zozeer de bedoeling om faraonische monumenten naar oorspronkelijk ontwerp te herscheppen, dan wel om nieuwe monumenten te scheppen,

Afb. 2

Eetzaal 'op z'n Egyptisch' van kasteel Moeland in Sint-Niklaas (Oost-Vlaanderen). In H. VANDENBORRE & L. WYLLEMAN, De restauratie van de Egyptische eetzaal van het Kasteel Moeland in Sint-Niklaas, *M & L. Monumenten, Landschappen & Archeologie*, 27/2, 2008, p. 18.

Afb. 3

Interieur 'op z'n Egyptisch' van een verdwenen gebouw aan de Tervurenlaan, Etterbeek. In *Vers l'Art*, III/11, 1908, nr. 62.

met onvermijdelijke referenties aan de tijd en de plaats van hun creatie. De egyptomanie haalt de egyptologie uit haar vertrouwde kader en gebruikt haar verworvenheden zonder zich om de oorspronkelijke context te bekommeren: ze vertoont een eigen samenhang die slechts zelden rekening houdt met die van de gebruikte bron.

Toen de egyptoloog Auguste Mariette voor de Wereldtentoonstelling van Parijs een tempel in Egyptische stijl bouwde waarin de meesterwerken van de Egyptische kunst uit het *Musée de Boulaq* zouden worden onderbracht, stelde hij de egyptomanie ten dienste van de egyptologie. Maar toen hij de scenario's, decors en kostuums uitwerkte voor *Aida* – de grote 'Egyptische' opera van Giuseppe

Verdi die voor het eerst in 1871 werd opgevoerd – probeerde hij wellicht de egyptologie via de egyptomanie te populariseren (afb. 1).

Misschien is in de egyptomanie alles slechts een kwestie van aankleding, vermomming en enscenering. De sluier van Isis wordt zedig over het esoterische en mythische Egypte gelegd, maar terzelfder tijd worden, via een handige enscenering, de mysteries door diezelfde sluier onthuld, een sluier die als *draperie mouillée* dienstdoet³.

DE EGYPTISCHE VELDTOCHT

Al tijdens de oudheid waren reizigers uit west en oost in de ban geraakt van de grote piramiden van Gizeh.

Tijdens het Romeinse Rijk werden sfinxen en zelfs obeliskken naar Italië overgebracht – zeg maar geconfinisqueerd – en hier en daar verrees zelfs een tempel of een graftombe "op z'n Egyptisch"⁴. De piramide van Caius Cestius in Rome is daarvan het bekendste voorbeeld. In de 18de en 19de eeuw stond die trouwens op haar beurt model voor tientallen piramiden in het Westen, zoals die van het Monceau park in Parijs, of de Piramide van Wespelaar (Vlaams-Brabant). Die laatste was een... ijskelder met daarin "een ronde zaal vol nissen met grafurnen waarop hiëroglfen zijn gegraveerd, net als op de tafels en stoelen die er zich bevinden en die zelf ook in die [Egyptische] stijl zijn uitgevoerd."⁵ Het eigendom behoort sinds 1796 toe aan de bekende brouwersfamilie Artois.

Na de Egyptische Veldtocht, die tussen 1798 en 1801 werd gevoerd,⁶ eerst door generaal Bonaparte en dan door de generaals Kléber en Menou, werd het neo-faraonische een terugkerend thema in de westerse kunst, a *recurring theme in the history of taste*, zoals James Stevens Curl het zo treffend samenvat⁷.

Tijdens het keizerlijke regime van Napoleon Bonaparte werd de 'Retour d'Égypte'-stijl zelfs een uiting van steun aan de keizer. Vanaf 1809 verscheen de bekende *Description de l'Égypte*, een 'prekoloniaal' verslag van de veroveringen van de generaal waarin de intekenaars onder meer konden kennismaken met een eerste wetenschappelijke en geïllustreerde inventaris van het – hoofdzakelijk onroerende – faraonische erfgoed. Het reproduceerde echter ook belangrijke stukken roerend erfgoed, zoals de 'steen van Rosetta' die tijdens de Egyptische veldtocht werd ontdekt.

De *Description de l'Égypte* lijkt een grote artistieke impact te hebben gehad, weliswaar vaak met vertraging, maar zo goed als onmiddellijk in Parijs en in Napoleons wereld, van Château Malmaison tot Sint-Helena. Een van de spectaculairste werken dateert uit 1877: de decoratie van de eetkamer van kasteel Moeland in Sint-Niklaas (Oost-Vlaanderen)⁸. De *Description de l'Égypte* diende hier als unieke bron voor de grote beschilderde stucwerkpanelen die de achthoekige zaal versieren, alsook voor het uitzonderlijke plafond dat, in kleur, de bekende dierenriem van Denderah voorstelt (afb. 2). De eigenaar van het kasteel was voorzitter van de *Académie d'Archéologie de Belgique* in 1878 en etaleerde hier zijn algemene cultuur.

Vermelden we in deze context ook nog de Egyptische salon van een huis aan de Tervurenlaan in Etterbeek dat architect Alexandre Struyven (? 1872-1909) in 1906 bouwde⁹. Het geheel,

Afb. 4

Detail van het trappenhuis van de Koninginnelaan 266, Schaarbeek, geïnspireerd op een schilderij in het graf van Khnoemhotep II in Beni Hassan (© G0B).

dat kennelijk verdwenen is maar waarvan een foto is bewaard, was bijzonder spectaculair en vereist een grondiger studie (afb. 3). Enkele van de decoratieve motieven – onder meer die van het plafond – zijn wellicht aan de *Histoire de l'art égyptien* van Emile Prisse d'Avennes ontleend¹⁰, maar men gebruikte ook andere bronnen, zoals de *Monuments de l'Égypte et de la Nubie* van Jean-François Champollion of de *Monumenti dell'Egitto e della Nubia* van Ippolito Rosellini voor de schoorsteenomlijsting¹¹. Merken we op dat de toepassing van 'Egyptische' motieven in een privéwoning vreemd is, want er is heel weinig bekend over een private faraonische architectuur, en daarenboven zijn de decors ontleend aan de tempels en graftomben van het land van de Nijl. Vermits we (nog) niet weten wie de eigenaar van het huis was, weten we ook niet of hij een speciale reden voor zijn 'Egyptische' keuze had.

Een al even spectaculair voorbeeld is de Koninginnelaan 266 in Schaarbeek, een gebouw dat van 1887 tot 1920 (het jaar van zijn overlijden) eigendom was van Émile Bockstaël, de laatste burgemeester van Laken. Het trappenhuis is rijkelijk versierd met aan Egypte ontleende wandschilderingen,

kennelijk uit een 19de-eeuws werk zoals de ietwat onbeholpen stijl doet vermoeden¹². Zoals gewoonlijk blinkt het geheel niet uit door zijn 'egyptologische' samenhang. Daarenboven is het moeilijk uit te vissen welke bronnen hiervoor werden gebruikt, behalve dan voor een wijnogststafereel (ontleend aan de site van Beni Hassan) en een begrafenistafereel (ontleend aan de site van Dra Abou el-Naga, maar heel vrij geïnterpreteerd)¹³ (afb. 4). Émile Bockstaël was vrijmetselaar en bezocht de werkplaats van de loge *Les Amis Philanthropes*, waarvan de Grote Tempel een hoogtepunt van de egyptomanie is (zie verder).

PUBLIEKE EN PRIVATE EGYPTOMANIE

Na de terugkeer van het Franse leger uit Egypte veroverde de egyptomanie al snel het straatbeeld, vooral in Parijs, dankzij opdrachten van de keizer. Enkele fonteynen getuigen daar nog altijd van, zoals de *Fontaine du Fellah* in de Rue de Sèvres met haar voorstelling van Antinoüs die Nijlwater uitstort. Ook in onze contreien zijn enkele dergelijke fonteynen bewaard, zoals die van de Zandberg en van de Groentenmarkt in Gent.

Ook de recent aangehechte departementen deden volop mee, met name ter gelegenheid van de 'Blijde Inkomsten' van Napoleon Bonaparte. Zo werden de prefecturen van Antwerpen (het stadhuis) en Brussel (Huis Belgiojoso, een vleugel van het Koninklijk Paleis) 'op z'n Egyptisch' aangekleed met het oog op het bezoek van de nieuwe Alexander. De schaarse overblijfselen van die decors, waarvan we nog eigentijdse beschrijvingen bezitten, zijn overal verspreid, maar een beeld van Gilles-Lambert Godecharle in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis van Brussel getuigt er nog altijd van (afb. 5)¹⁴.

Vermelden we hier ook een klein paviljoen ontworpen in de traditie van de Napoleontische egyptomanie. Ze werd in 1826 opgetrokken in de plantentuin van de *Société Royale d'Horticulture des Pays-Bas* in Brussel en had de vorm van een pyloon, met op de gevel een zonnewijzer. Ze bevatte een stoommachine die het naar een grote vijver afgeleide Zennewater naar de hoger gelegen gedeelten van de tuin moest oppompen¹⁵. De paviljoenen moest verdwijnen toen de grote werken rond het Noordstation vanaf 1841 een aangang namen.

De 'Egyptische stijl' kenmerkte trouwens ook veel gedenk- en begrafenismonumenten – was Egypte immers niet het land van de mummies? – en vooral, maar niet uitsluitend, de graf-tombes van vrijmetselaars. Het meest voldragen monument van Brussel is dat ter nagedachtenis van Paulette Verdoot (1882-1916), ballerina aan de Munt¹⁶ en 'martelares' van 1914-1918; het is versierd met bronzen reliëfs die zijn geïnspireerd op werken uit de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis van Brussel. Een sfinx bewaakt het graf nog altijd (afb. 6), maar naar de reden daarvoor hebben we het gissen.

DE PIRAMIDE VAN WATERLOO

Op de troosteloze vlakte van Waterloo moest een piramide (en geen heuvel) de overwinning op Napoleon gedenken. Op 21 juli 1817 diende ingenieur Jean-Baptiste Vifquain een ontwerp in voor een piramide gemaakt van bakstenen bekleed met witsteen, met op de flanken de namen van de zegevierende bondgenoten¹⁷. Aan de voet moest ze een zijde van 41,5 meter hebben; binnenin waren er twee holten, een halfronde en een andere in de vorm van een halve ellipsoïde. Dit ontwerp sloot aan bij de traditie van titanische projecten van Etienne-Louis Boullée of Louis-Sylvestre Gasse uit de jaren 1780 en 1790. Samen met andere monumenten moest deze piramide symboliseren hoe het fortuin van Bonaparte keerde "*depuis le jour célèbre dans l'histoire, où le Nil consterné ploya sous [ses] efforts*". Egypte, aanvankelijk een *passion française*¹⁸, werd een universele passie.

EGYPTEN EN DE WERELDTENTOONSTELLINGEN

Egypte werd pas een toeristische bestemming na 1869, het jaar waarin het Suezkanaal openging. Tot dan hadden de liefhebbers het doorgaans vertekende beeld dat ze van Egypte te zien kregen nooit met eigen ogen kunnen controleren. De 19de-eeuwse Wereldtentoonstellingen speelden ook een belangrijke rol in haar ontsluiting ze bleven weliswaar een beschrijving van Egypte brengen, maar die werd driedimensionaal en voor iedereen toegankelijk. In deze context zag ook een groot aantal 'siervoorwerpen' het daglicht...

Owen Jones en Joseph Bonomi richtten in 1854 een *Egyptian Court* in onder de glazen koepel van het Crystal Palace van Sydenham¹⁹; Auguste Mariette, de oprichter van de *Service des Antiquités de l'Égypte*, ontwierp

in 1867 een tempel voor het *Parc Égyptien* op de Wereldtentoonstelling van Parijs, terwijl Charles Garnier in 1889 een huis ontwierp voor de retrospectieve *L'Histoire de l'Habitation* op de oevers van de Seine²⁰.

De Wereldtentoonstellingen drukten de macht en dominantie van de westerse kolonialisten uit. Ook de planten- en dierentuinen deden dat, via dezelfde architectuur maar met andere figuranten. Terwijl op de Wereldtentoonstellingen volledige 'Arabische' dorpen de *couleur locale* moesten verzekeren, deden de dieren in de dierentuinen hetzelfde in gebouwen die naar hun herkomst verwezen. De Egyptische tempel van de Antwerpse dierentuin die huisarchitect Charles Servais (1828-1892) in 1856 voor de olifanten en giraffen bouwde, is daarvan het oudste bewaarde voorbeeld. De muren zijn beschilderd met taferelen en pseudo-hiëroglyfen van autodidact Louis Delgeur; de tekst beschrijft in het Egyptisch hoe de dieren uit Afrika naar hier werden overgebracht en hoe het gebouw werd ingehuldigd door de koninklijke familie, waaronder de toekomstige koning Leopold II. Egypte was wel degelijk de poort naar Afrika, maar dan een 'wit' Afrika...

In 1935 wou het Egypte van Foead een heel eenvoudig paviljoen op de Wereldtentoonstelling van Brussel: de doelbewuste soberheid van de buitenarchitectuur "*moest ervoor zorgen dat de bezoekers hun aandacht volledig op de rijkelijke en verfijnde binnendecoratie en op alle tentoongestelde objecten konden richten*"²¹ (afb. 7a en 7b). In veel opzichten doet dit paviljoen van de hand van Sharkawi, een architect uit Caïro, denken aan het mausoleum van Saad Zaghloul, de grondlegger van het Egyptische nationalisme wiens grafmonument in het centrum van Caïro in 1931 was voltooid. Dit mausoleum is faraonisch doordat "*enerzijds, de bouw van het mausoleum van*

Afb. 5
 Het 'hurkbeeld' van Gilles-Lambert Godecharle, gemaakt voor het trappenhuis van de prefectuur van het Dijledepartement, Brussel (Collecties Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel).

Afb. 7a en 7b

Het Egyptisch paviljoen op de Algemene Wereldtentoonstelling van Brussel in 1935 (uittreksel uit het Gulden Boek van de Algemene Wereldtentoonstelling van Brussel 1935, uitgegeven door het uitvoerend comité van de tentoonstelling, Maatschappij der Algemene Wereldtentoonstelling van Brussel 1935, Brussel, 1935, pp. 401-404).

Afb. 6
 Het graf van Paulette Verdoot op de begraafplaats van Brussel, gemeente Evere (A. de Ville de Goyet, 2016 © GOB).

Afb. 8

Detail van *Cairo en de oevers van de Nijl* van Émile Wauters, *in situ* in wat thans de Grote Moskee van Brussel is, in het Jubelpark (© KIK-IRPA).

Saad een nationale onderneming was geweest waarin geen ruimte was voor religieuze vraagstukken, en anderzijds, indien het monument in Arabische stijl was opgetrokken, zou deze grote leider binnen de kortste keren 'shaykh Saad' zijn geworden, en zijn graftombe een ware bedevaartsplaats".²² Kortom, dit is een voorbeeld van het echte 'faraonisme'²³, dat naar de bronnen van de Egyptische identiteit zelf verwees en de eigenheid van het Egyptische volk wou uitdrukken. Zoals Mercedes Volait onderstreept, wou Egypte zich ook uit het Arabisch-Mohammedaanse geheel losmaken, "want hun waarden en tradities begonnen volgens sommigen heel obscurantistisch te lijken"²⁴.

.....
CAÏRO EN DE OEVERS VAN DE NIJL VAN ÉMILE WAUTERS

Émile Wauters (1846-1933) bezocht Egypte voor het eerst in het najaar van 1869, toen het Suezkanaal werd ingehuldigd. Na een tweede Egyptische reis in het voorjaar van 1880 verwezenlijkte hij zijn buitengewone panoramaadoek *Cairo en de oevers van de Nijl*

(114 x 14 meter), dat voor het eerst in Brussel werd tentoongesteld in de zomer van 1881 en voor het laatst in 1897, in de rotonde die in 1978 de Grote Moskee van Brussel werd, ten koste van het schilderij²⁵ (afb. 8). Het immense, in het licht badende doek toont de aankomst van kroonprins Rudolf op de oevers van de Nijl in Caïro (in het Paleis van Kasr-en-Nusha), als gast van vice-koning Tawfik, met in zijn gezelschap niet onze landgenoot maar een Oostenrijks schilder, Franz Xaver von Pausinger²⁶. Zoals Lucien Solvay opmerkt, "Le Panorama du Caire et, avant et après, les études et les tableaux où revivent les radieux paysages du Nil suffiraient à la gloire d'un peintre, d'un peintre de la lumière, qui aurait accueilli [...] ce que le mouvement des novateurs les plus déterminés avait apporté de progrès dans la sensibilité de la vision moderne."²⁷

.....
HET MODERNE EGYPTE

Eender welk type gebouw kon 'in Egyptische stijl' worden uitgevoerd, zozeer gold het faraonische Egypte als

Afb. 9

Detail van de gietijzeren zuilen van de spoorwegbrug in de Gerijstraat, op de grens van Anderlecht en Vorst (A. de Ville de Goyet, 2016 © GOB).

het vaderland van de eerste architecten. Toch blijft het *Projet d'un pont suspendu sur l'Escaut entre Anvers et la Tête de Flandre* van de ingenieurs van bruggen en wegen Jacques Arnould en Oscar Gérardot de Sermoise²⁸ dat in december 1865 bij het departement Openbare Werken en in augustus 1869 bij het college van de stad Antwerpen werd ingediend, nog altijd verbazen door zijn omvang en zijn ... faraonische details. Sfinxen en kolossen op de kolommen markeerden het traject over de brug. Wellicht stond de *Clifton Suspension Bridge* van Isambard Kingdom Brunel model voor dit Antwerpse ontwerp, te meer daar de werken uit 1836-1840 aan die brug in 1861-1864 waren hervat en Brunels reputatie de grenzen van het Verenigd Koninkrijk ver overschreed²⁹.

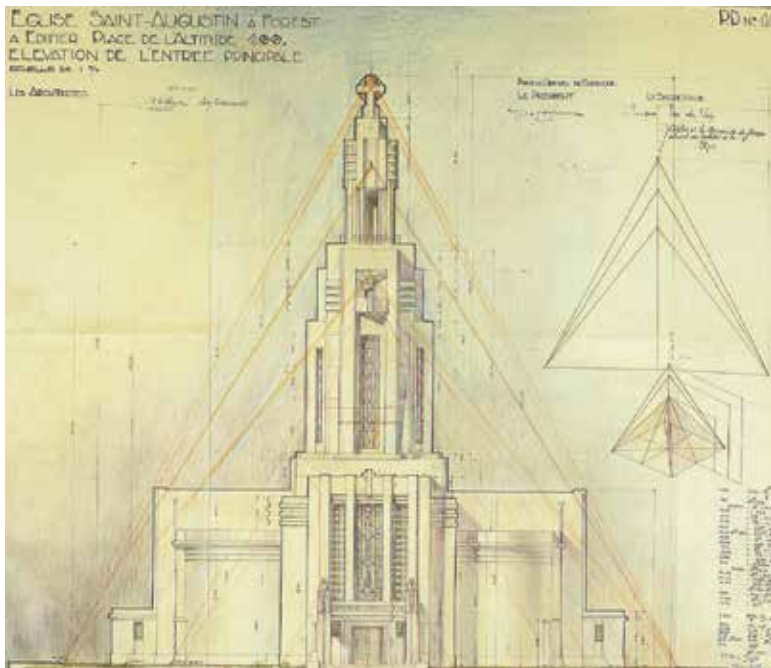
Er bevindt zich een 'Egyptische' brug in de Gerijstraat, op de grens tussen Anderlecht en Vorst; ze werd in 1910-1911 gebouwd door het Bestuur der Staatsspoorwegen, onder leiding van ingenieur Marcel Castiau (overleden in 1950)³⁰. Opmerkelijk zijn de twee rijen van 21 gietijzeren zuilen (4,85

Afb. 10

De Grote Tempel van de vrijmetselaars in de Lakensestraat, Brussel, met plafond versierd met de dierenriem van Denderah (A. de Ville de Goyet, 2016 © GOB).

Afb. 11

Ontwerp van de Sint-Augustinuskerk in de wijk Hoogte Honderd in Vorst, van Louis Guianotte en André Watteyne (© AAM).

meter hoog) waarop het kunstwerk rust en waarvan de kapitelen duidelijk op de palmvormige faraonische kapitelen zijn geïnspireerd (afb. 9), evenals de hardstenen relingen waarin

iedereen de Egyptische oorsprong van de pylonen, torussen en decoratieve keellijsten zal herkennen³¹. Wordt Egypte hier geëvoceerd omdat deze brug de weg naar het Zuiden opent?

OP ZOEK NAAR DE OORSPRONG

Tal van belangrijke figuren die aan de Egyptische veldtocht deelnamen, zowel militairen als burgers, waren vrijmetselaars. De belangstelling die vrijmetselaarsloges al een eeuw lang voor Egypte koesterden, was daar zeker niet vreemd aan. Sinds de *Sethos* van abt Terrasson (1731), hernomen in de geschriften van Giuseppe Balsamo, genaamd Cagliostro, stichter van de *Rite de la Haute Maçonnerie Égyptienne* (Lyon, 1784), gold Egypte als land van oorsprong van de vrijmetselaars.

Veel maçonnieke tempels werden in faraonische stijl opgetrokken, niet alleen in België en Frankrijk maar ook in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten³², terwijl ook de maçonnieke versieringen bewust accenten 'op z'n Egyptisch' kregen, gaande van de juwelen tot de schootsvellen.

Onder de fraaiste egyptiserende loges vermelden we die van *Les Amis Philanthropes* (1877-1879) in de Peterseliestraat en die van de *Vrais Amis de l'Union et du Progrès Réunis* (1910) in de Lakensestraat in Brussel³³ (afb. 10). De wens om het Schone te verwezenlijken uit liefde voor het Schone zelf is prominent aanwezig in de 19de-eeuwse vrijmetselarij, die het Schone als de materiele uitdrukking beschouwde van het Goede dat ze zo ijverig nastreefde.

De schoonheid van de kunst én die van de antieke Egyptische architectuur waren de middelen bij uitstek om de 19de-eeuwse maçonnieke idealen uit te drukken. "Dans l'hypothèse de la maçonnerie procédant du corps de métier, schreef men, le premier idéal des francs-maçons a dû être placé dans l'art plutôt que dans aucun autre domaine de l'intelligence". "Des hommes s'unissant dans un dessein de perfection, ging men verder, avec la volonté de comprendre l'être humain

complètement, ne pouvaient donc pas être inattentifs au rôle nécessaire des beaux-arts, des belles-lettres, du beau langage, de toutes les élégances de l'esprit"³⁴.

Een curiosum in deze context is de Sint-Augustinuskerk van Vorst, in de wijk Hoogte Honderd, een modernistisch gebouw dat tussen 1928 en 1936 door de architecten Louis Guiannotte (1891-1976) en André Watteyne (data onbekend) werd opgetrokken³⁵. Zoals uit een ontwerp gedateerd 1932 blijkt, waren de verhoudingen van de kerk gebaseerd op die van ... de piramide van Cheops (afb. 11), waardoor ze op gelijke voet werd gesteld met dit hoogtepunt van de architectuur (of van de beeldhouwkunst?)³⁶. Met andere woorden, "steunend op hun mystieke onderzoek naar de heilige getallen, zijn de architecten van een reeks mathematische verhoudingen uitgegaan"³⁷.

Afb. 12

'De Egyptische kunst' van Alphonse de Tombay (naar een ontwerp van Xavier Mellery). Beeldentuin van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel, met op de achtergrond 'De Assyrische kunst' van Henri Devillez. (www.egyptologie.be).

Uiteindelijk draait in zowel de egyptologie als de egyptomanie alles om de bereidheid, en het vermogen, zich te interesseren voor de andere, de andere ik, ver verwijderd in de tijd of in de ruimte – of beter: zowel in de tijd als in de ruimte. Sommige 20ste-eeuwse politici waren zich terdege bewust van de waarde en het belang hiervan: "Il peut paraître, zei de minister van Economische Zaken Van Isacker in 1935, *à des esprits peu avertis, que l'attention passionnée que nous consacrons à une histoire aussi lointaine et aussi différente de la nôtre [...] soit un luxe dont nous devrions nous passer dans les temps durs que nous traversons. Il est cependant indiscutable qu'un peuple qui peut se consacrer, avec ferveur et enthousiasme, à une science sans utilité matérielle immédiate et qui peut faire un effort intellectuel d'une telle importance, se grandit et s'honore.*"³⁸ Moge het faraonische Egypte dus over ons waken (afb. 12)!

Vertaald uit het Frans

NOTEN

1. "Het verhaal evocert levendig een aantal elementen die een rol hebben gespeeld in het ontstaan van alle egyptologieën die elkaar tot in de 19de eeuw zijn opgevolgd: een grote eruditie, een passie voor het verleden, de wederopstanding van een oerwereld waarin antieke luister met geheime en gewijde teksten wordt vermengd [...]. De sluijer van Isis werd door de Antieken opgelicht [...], de roman is het werk van de Modernen." BALTRUSAITIS, J., *La quête d'Isis: essai sur la légende d'un mythe. Introduction à l'égyptomanie*, Parijs, 1967, p. 5. Zie ook HORNUNG, E., *L'Égypte ésotérique. Le savoir occulte des Égyptiens et son influence en Occident*, Monaco, 2001.
2. HUMBERT, J.-M., *L'Égyptomanie dans l'art occidental*, Parijs, 1989, p. 10-11. Zie ook AUFRÈRE, S., *L'odyssée d'Aigptos. Le sceptre et le spectre*, Jouy-sur-Morin, 2007, pp. 187-189. Sydney Aufrère introduceerde de term "egyptomanisme".
3. Zie WARMENBOL, E., *Le lotus et l'oignon. Égyptologie et égyptomanie en Belgique au XIXe siècle*, Brussel, 2012 (Lucernae Novantiquae, 4); en ID., "L'égyptomanie et l'égyptologie en Belgique. Quand passion deviendrait raison", *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques de l'Académie royale de Belgique*, 6e reeks, dl. XXIV, 2013, pp. 153-182. Zie vooral, als "theoretische" basis, MOSER, S., "Reconstructing Ancient Worlds: Reception Studies, Archaeological Representation and the Interpretation of Ancient Egypt", *Journal of Archaeological Method and Theory*, 22, 2015, pp. 1263-1308.
4. Een uitstekend overzicht in LO SARDO, E., *La Lupa e la Sfinge. Roma e l'Egitto dalla storia al mito*, Milaan, 2008.
5. SCHAYES, A.G.B., *Promenade au Parc de Wespelaar ou Description historique, topographique et pittoresque de ce jardin célèbre*, Leuven, s.d. (ca. 1835), p. 110.
6. Onlangs: HUMBERT, J.M. (red.), *Bonaparte et l'Égypte. Feu et lumières*, Parijs, 2009.
7. CURL, J., *Egyptomania. The Egyptian Revival: a Recurring Theme in the History of Taste*, Manchester/ New York, 1994.
8. VANDENBORRE, H. en WYLLEMAN, L., "De restauratie van de Egyptische eetzaal van het kasteel Moeland in Sint-Niklaas", *M&L. Monumenten, Landschappen & Archeologie*, 27/2, 2008, pp. 16-28.
9. *Vers l'Art*, 1908/11. Geïllustreerd in WARMENBOL, E., "Le sphinx réfléchi ou les sources de l'égyptomanie au XIXe siècle", in HUMBERT, J.-M. (red.), *L'Égyptomanie à l'épreuve de l'archéologie. Actes du colloque international organisé au musée du Louvre par le Service culturel les 8 et 9 avril 1994*, Parijs/Brussel, 1996, p. 94, Afb. 14, overgenomen in *Brussel, bouwen en herbouwen... 1780-1914*, Brussel, 1979, p. 21, dat zijn bron niet aanhaalt. Die is ons recent medegeedeeld door Benjamin Zurstrassen, van het Hortamuseum.
10. Zie vooral plaat Architecture 29 uit de *Atlas de l'Histoire de l'Art égyptien, d'après les monuments*, gekopieerd in een grafombe van de Thebaanse necropool die we niet specifiek hebben proberen te identificeren. De platen van Prisse verschenen tussen 1858 en 1877.
11. Zie vooral plaat LXXIX uit de delen gewijd aan de *Monumenti civili* van Rosellini, m.a.w. de tekening van het grote bankettafereel in de grafombe van vizier Rekhmire (TT 100) in Cheikh Abd el-Gourna. De platen van Rosellini verschenen tussen 1832 en 1844.
12. http://www.irismonument.be/nl/Schaarbeek_Koninginnelaan.266.html; POLUS, S. "Pharaon et gaz à tous les étages", *Bruxelles dans le 1000. Hors-série Le Soir. Collection des villages de Bruxelles*, Brussel, 2005, pp. 90-91. Sommige

- taferelen zijn gekopieerd in WILKINSON, J. Gardner *The Manners and Customs of the Ancient Egyptians*, Londen, 1878 (3e editie) [= Boston, 1883], een van de eerste werken "voor het grote publiek" gewijd aan de faraonische kunst.
13. WILKINSON, J., *op. cit.*, I, p. 380, nr. 153 en III, pl. LXVIII. Het gaat om grafombe 3 van Beni Hassan, die toebehoorde aan monarch Khnoemhotep, en grafombe TT 255 van scribe Roy in Dra Aboe el-Naga.
  14. VAN RINSVELD, B., "Une "statue-cube" égyptisante aux Musées royaux d'Art et d'Histoire", in LIMME, L. en STRYBOL, J. (red.), *Aegyptus Museis Rediviva. Miscellanea in honorem Hermanni De Meulenaere*, Brussel, 1993, pp. 169-184.
  15. DIAGRE-VANDERPELEN, D., *Le Jardin botanique de Bruxelles 1826-1912. Reflet de la Belgique, enfant de l'Afrique*, Brussel, 2012, p. 26.
  16. CELIS, M. M., "Paulette Verdoot. Een ballerina, een medaille, een drama", en WARMENBOL, E. en DELVAUX, L., "Paulette Verdoot en Egypte", *Medaille in de kijker*, 9, pp. 1-36 en pp. 37-41.
  17. BUYLE, A., "Le projet de Jean-Baptiste Vifquain pour le monument de Waterloo", *Cahiers bruxellois*, 30, 1989, pp. 59-72.
  18. "vanaf die fameuze dag in de geschiedenis waarop de verbouwereerde Nijl onder [zijn] kracht moest plooiën"; "Franse passie". SOLÉ, R., *L'Égypte, passion française*, Parijs, Éditions du Seuil, 1998.
  19. Onlangs: MOSER, S., *Designing Antiquity: Owen Jones, Ancient Egypt and the Crystal Palace*, Londen, 2012.
  20. J.-M. HUMBERT, *L'Égypte à Paris*, Parijs, 1998, pp. 124-132 en 137-139.
  21. Foto's in BEAUTHEAC, N. en BOUCHART, F.-X., *L'Europe exotique*, Parijs, 1985, p. 177 en WASSEIGE, M. en WARMENBOL, E., "L'Égypte éphémère, 1930 de notre ère. Le temple pharaonique de l'Exposition internationale de Liège [Belgique]", *Maisons d'Hier et d'Aujourd'hui*, 120, 1998, p. 25. Zie *Catalogue du pavillon égyptien. Exposition internationale de Bruxelles 1935*, Brussel, 1935, pp. 3-10. ANONIEM, "La participation de l'Égypte à l'Exposition", *Bulletin officiel de l'Exposition universelle et internationale de Bruxelles 1935*, 3e jaargang, nr. 30, 1 juni 1935, pp. 517-518.
  22. Citaat in VOLAIT, M., "Architectures de la décennie pharaonique en Égypte (1922-1932)", in *Images d'Égypte: de la fresque à la bande dessinée*, Caïro, 1992, p. 171. Zie ook COURRY, R.M., "The Politics of the Funereal. The Tomb of Saad Zaghlul", *Journal of the American Research Center in Egypt*, 29, 1992, pp. 191-200.
  23. Voor een goede inleiding, zie GERSHONI, I. en JANKOWSKI, J., *Egypt, Islam and the Arabs: the Search for Egyptian Nationhood, 1900-1930*, New York, 1986, pp. 164-210.
  24. VOLAIT, *op. cit.*, p. 441.
  25. Nadat het schilderij in zijn herbestemde schrijn herhaaldelijk door vandalen werd beschadigd, werd het in zes segmenten van een twintigtal meter lang op een vijftiental meter hoog in een van de gebouwen van het Jubelpark opgeslagen; elk segment was op een trommel opgerold. Ze zijn thans 'misplaatst', en hopelijk kan hun bewaarplaats opnieuw worden achterhaald.
  26. BLASCHEK, A., *Maler. Reisende. Ägypten. Die Wahrnehmung des Alten Ägypten im 19. Jahrhundert anhand von Malern als Reisebegleiter berühmter Persönlichkeiten*, Wenen, 2010, pp. 75-91.
  27. "Caïro en de oevers van de Nijl, en de studies en schilderijen die eraan voorafgingen en erop volgden en die de schitterende landschappen van de Nijl opnieuw tot leven brengen, verzekerden op zich al de faam van deze schilder van het licht, die

- zich al datgene eigen had gemaakt [...] waarmee de beweging der ferventste vernieuwers de gevoeligheid van de moderne visie had versterkt" SOLVAY, L., "Notice sur Charles-Émile Wauters, membre de l'Académie, né à Bruxelles le 19 novembre 1846, décédé à Paris le 11 décembre 1933", *Annuaire de l'Académie*, 1935, p. 55.
28. LAUREYS, D., AERTS, W., EYCKERMAN, T., GRIETEN, S., MIGOM, S. en SPITAELS, E., *Bouwen in beeld. De collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, Beernem, De Windroos, 2004, p. 40.
  29. CURL, *op. cit.*, pp. 167-168.
  30. Het scheelde niet veel of de brug werd afgebroken (LAHY, S., "Le pont de la rue du Charroi sera démolé. Des colonnes égyptiennes pour le terminal TGV", *Le Soir*, zaterdag 1 augustus 1992, p. 25); uiteindelijk werd ze op 16 maart 1995 beschermd (COUVREUR, D., "Le pont de l'Art Nouveau sauvé", *Le Soir*, vrijdag 17 maart 1995, p. 20). Marcel Castiau was lange tijd secretaris-generaal van het ministerie van Verkeerswezen.
  31. WARMENBOL, "Le sphinx réfléchissant...", *op. cit.*, p. 95, afb. 17.
  32. *Architectures maçonniques. Grande-Bretagne, France, États-Unis, Belgique*, Brussel, 2006, passim.
  33. TYSENS, J., "Un bâtiment et un musée: un pan d'histoire maçonnique", in TYSENS, J., *Les Trésors du Temple. Le Musée belge de la Franc-Maçonnerie à la lumière de sa restauration*, Brussel, 2015. Zie ook elders in dit volume.
  34. "In de veronderstelling dat de Vrijmetselarij haar oorsprong vindt bij de bouwvallers - moest het eerste ideaal van de vrijmetselaars dus in de kunst worden gezocht veeleer dan in eender welk ander gebied van het menselijke intellect - mensen die zich verenigen met als doel de perfectie na te streven en de mens helemaal te begrijpen, kunnen dus niets anders dan de essentiële rol onderkennen van de schone kunsten, de letteren, de verzorgde taal, alle verrijnde uitingen van de geest." ANONIEM, *Les Francs-Maçons*, Brussel, 1888, p. 42.
  35. AUBRY, F., VANDENBREEDEN, J. en VANLAETHEM, F., *L'architecture en Belgique: Art nouveau, art déco et modernisme*, Brussel, 2006, p. 297.
  36. WARMENBOL, E., "Lorsque les Pharaons bâtissaient un édifice, ils commençaient toujours par une pyramide", in *Égyptomanies depuis le XIXe siècle. Edouard et Cléopâtre*, Brussel, 2012, p. 42. De kerk werd op 7 augustus 1988 beschermd.
  37. <http://www.orgues.irisnet.be/nl/Edifice/55/app.rvb> (geraadpleegd op 11 april 2016). Alles draaide uiteraard om de "gouden snede".
  38. "Voor minder onderlegde geesten, - kan onze passie voor een geschiedenis die zo ver van de onze ligt en zo anders dan de onze is [...] een luxe lijken die we ons in de huidige moeilijke tijden niet kunnen permitteren. Toch kan niemand ontkennen dat een volk dat zich hartstochtelijk en enthousiast aan een wetenschap zonder onmiddellijk materieel nut kan wijden en tot een dergelijke zware intellectuele inspanning in staat is, zich verheft en zichzelf alle eer aandoet" *Catalogue du Pavillon égyptien. Exposition internationale de Bruxelles 1935*, Brussel, 1935, pp. 13-14.

Egyptomania in Brussels.

Variations on the theme of Pharaonic Egypt.

The Nile Valley has, since the time of Antiquity, been seen as an ancient and mysterious land. The Egyptian Campaign conducted between 1798 and 1801 by Napoleon and his generals would lead to its rediscovery. In this way, Egyptian art became, in the 19th century, a cultural reference, in the same way as Greco-Roman art. Egypt was, in particular, a key reference in Free Masonry, which had been referring to it since the 18th century. In Brussels, the temples of the "Amis Philanthropes" and "Vrais Amis de l'Union et du Progrès Réunis" Masonic lodges continue to bear witness to the Freemasons' fondness for Egypt, their "hometown". Egypt is also seen as the gateway to Africa where the source of the Nile is located. In 1856, the architect Charles Servais created an extraordinary Egyptian temple for the Antwerp Zoo, designed, quite "naturally" to house the African animals. The Dark Continent or, more generally, "the South", is also, most likely, the reason for the choice of Egyptian details for the Pont du Charroi railway bridge, between Forest and Anderlecht, since it enables trains to travel in that direction. Egyptian architecture, moreover, often serves as the ultimate reference in more "modern" projects, because it has become an embodiment of the skill of the Architect, with a capital "A". The church known as "Altitude 100", in Forest, a masterpiece of Modernist architecture, is a surprising example of this. Indeed, a plan dating from 1932 for this church shows that the proportions of the pyramid of Cheops in Giza were used to determine those of the structure devoted to Saint Augustine.

COLOPHON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basy, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Leseque, Cecilia
Paredes en Brigitte Vander Bruggen.

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

REDACTIESECRETARIAAT

Murielle Leseque

COORDINATIE VAN DE ICONOGRAFIE

Paula Dumont en Julie Coppens

COORDINATIE VAN HET DOSSIER

Paula Dumont

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Werner Adriaenssens, Jean-Marc Basy,
Guy Bovyn, Guy Conde-Reis,
Thomas Coomans, Georges De Kinder,
Jan De Maeyer, Paula Dumont, Claudine
Houbart, Christophe Loir, Cristina Marchi,
Leen Meganck, Benoît Mihail,
Barbara Pecheur, Daniela N. Prina,
Christophe Van Gerrewey,
Brigitte Vander Bruggen,
Eugène Warmenbol, Eva Weyns.

VERTALING

Erik Tack, Citracom, Hilde Pauwels,
Data Translations Int.

NALEZING

Leo Camerlynck, May Enklaar,
Wim Kenis, Griet Meyfroots,
Koenraad Raeymaekers,
Maarten Robberechts, Coralie Smets,
Tom Verhofstadt en de leden van
het redactiecomité.

VORMGEVING

The Crew Communication

DRUK

IPM Printing sa

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen.
bpeb@sprb.irisnet.be

BEDANKINGEN

Baumschlager Eberle, Ricardo Bofill,
Grégory Creten, Martine De Maeseneer,
Kevin De Vlieter, Jaspers-Eyers
Architects, Marius Grootveld,
Lucien Kroll, Jan Pollers, Claudia Schwind,
Anne Somers.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arlette Verkruyssen, directeur-generaal
van Brussel Stedelijke Ontwikkeling/
Gewestelijke overheidsdienst Brussel,
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd onder de
verantwoordelijkheid van de auteurs.
Alle rechten voor het reproduceren,
vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en Landschappen –
Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.monument.irisnet.be>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM – Archives d'Architecture Moderne
ARB – Académie royale de Belgique
DCBSO – Documentatiecentrum van
Brussel Stedelijke Ontwikkeling
DML – Directie Monumenten en
Landschappen
GOB – Gewestelijke Overheidsdienst
Brussel
KBR – Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor het
Kunstpatrimonium / Institut royal du
Patrimoine artistique
KMKG – Koninklijke Musea voor Kunst en
Geschiedenis
KVS – Koninklijke Vlaamse Schouwburg
MSB – Museum van Stad Brussel
SAB – Stadsarchief Brussel
VUB – Vrije Universiteit Brussel

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2016/6860/012

Cette revue paraît également en Français
sous le titre *Bruxelles Patrimoines*.